

ÕRTA OSIYOGA ISLOMNING KIRIB KELISHI VA MAHALLIY XALQLAR ORASIDA YOYILISHI ARAB TILINING ILM FAN TILIGA AYLANISHI

Husen Hayrullayevich Jōrayev

Buxoro davlat universiteti Tarix va yuridik fakulteti “Islom tarixi va manbashunosligi, falsafa” dotsenti tarix fanlari bōyicha falsafa doktori

Masharibov Asrorbek Fahriddin oġli

Masharibova Ozoda Fahriddin qizi

Annotatsiya: *ushbu maqolam islom dinining oʻrta osiyoga kirib kelishi yani arablar oʻrta osiyoni fath etish davrini yoritib beradi va islomning oʻrta osiyoda keng yoyilishi Qutayba ibn Muslimning hatti harakatlari.*

Kalit soʻzlar: *musulmon, islom, qur'on karim, islom arkonlari, Abu Bakr siddiq, islom islohotchiligi, Zamakhshariy, Mot'rudiy, IKT.*

Annotation: *this article sheds light on the introduction of Islam to Central Asia, i.e., the period of Arab conquest of Central Asia, and the widespread spread of Islam in Central Asia by Qutayba ibn Muslim.*

Key words: *Muslim, Islam, Holy Qur'an, Pillars of Islam, Abu Bakr Siddiq, Islamic reformism, Zamakhshari, Motrudiy, AKT.*

Аннотация: *данная статья проливает свет на внедрение ислама в Среднюю Азию, т. е. период арабского завоевания Средней Азии, и широкое распространение ислама в Средней Азии Кутейбой ибн Муслимом.*

Ключевые слова: *Мусульманин, ислам, Священный Коран, исламские столпы, Абу Бакр Сиддик, исламский реформизм, Замахшари, Мотруды, ИКТ.*

KIRISH

Islom bu dinga 571 yilda tugʻilgan Muhammad keyinchalik 40 yishida rosul bōlgan shaxs asos solgan bu din Ollohdan kelgancha din hisoblanadi .Bu din Arabiston yarim oroli Makkada asos solinadi . Bu dinni yoyish maqsadida Uzoq sharq, Markaziy osiyo, Oʻrta osiyoga fath yoli bn keng targʻib qilinadi. Bu bu dinning keng yoyilish uning xaq din ekanligidir.

Men ushbu maqolam orqali bu dinning Oʻrta osiyoga qay yōsinda kirib kelishini va xalq orasida qanday kutub olinishini yoritib beraman

ISLOMNING ÕRTA OSIYOGA KIRIB KELISHI VA YOYILISHI

Islom (arabcha — boʻysunish, itoat etish, oʻzini Alloh irodasiga topshirish) — jahonda keng tarqalgan uch dindand (xristianlik va Yahudiy bilan bir qatorda) biri. Islom diniga eʼtiqod qiluvchilar arabcha „muslim“ („sadoqatli“; koʻpligi „muslimun“) deb ataladi. „Muslim“, „muslimun“ soʻzining boshqa xalqlar orasida oʻzgacha talaffuz etish (masalan, forslarda — musulmon, oʻzbeklarda — musulmon, qirgʻiz va qozoqlarda — musulmon, Ukraina va Rossiyada — basurman) natijasida bu dinga eʼtiqod

qiluvchilar turli nom bilan ataladi. Lekin bularning ichida hozir musulmon iborasi keng tarqalgan.

Jahonda qariyb 1,2 milliard kishi Islomga e'tiqod qiladi. Musulmonlarning 2/3 qismidan ko'prog'i Osiyoda yashaydi va bu qit'a aholisining 20 % idan ortiqrog'ini tashkil etadi. Qariyb 30 % musulmonlar Afrikaga to'g'ri keladi (qit'a aholisining deyarli yarmi). Dunyoda musulmon jamoalari mavjud bo'lgan 120 dan ortiq mamlakatdan 40 dan ziyodida musulmonlar aholining ko'pchiligini tashkil qiladi — Shimoliy Afrika, G'arbiy Osiyoning barcha mamlakatlarida (Kipr, Livan, Isroil mustasno), Senegal, Gambiya, Niger, Somali, Afg'oniston, Pokiston, Bangladesh, Indoneziya va boshqa ba'zi mamlakatlarda aholining 80 % dan ortig'i musulmonlardir; bir qancha mamlakatlarda musulmonlar aholining yarmidan 80 % igacha tashkil qiladi (Gvineya, Mali, Livan, Chad, Sudan). Malayziya va Nigeriyada qariyb yarmi, ba'zi bir mamlakatlar (Gvineya-Bisau, Kamerun, Burkina-faso, Syerra-Leone va boshqa)da musulmonlar ozchilikni tashkil qilsa ham, ta'sir doirasi kuchli. Musulmonlarning soni jihatdan eng yirik davlatlar — Indoneziya, Hindiston, Pokiston va Bangladesh; musulmonlarning anchasi Markaziy Osiyo mamlakatlari, Xitoy, Tailand, Efiopiya, Tanzaniya, Kiprda, Yevropaning ayrim mamlakatlari (Bosniya va Gersegovina, Albaniya, Buyuk Britaniya, GFR, Fransiya va boshqa), Shimoliy va Janubiy Amerika qit'asi mamlakatlari (AQSH, Kanada, Argentina, Braziliya, Gayana, Surinam, Trinidad va Tobago)da, Avstraliyada, Fiji orollarida yashaydi.

Islom 7-asrda Hijoz (G'arbiy Arabiston)da paydo bo'ldi. Uning asoschisi Muhammad s.a.v sanaladi. Islom dinining paydo bo'lishi xususida Islom manbalariga asoslangan diniy an'anada u ilohiy hodisa, insonlarni to'g'ri yo'lga solish uchun Alloh tomonidan yuborilgan oxirgi ta'limot deb uqtiriladi. Islom talqinida dastlab yahudiy va xristianlar ham aynan musulmonlar e'tiqod qilgan xudoga ishonganlar. Shu xudo, ya'ni Alloh odamlarga payg'ambar-elchilar yuborgan. Ammo insonlar payg'ambarlar ta'limotini buzganlar. Shuning uchun Alloh insonlarga oxirgi rasul etib Muhammad sallollohu alayhi vasallamni tanladi, unga o'zining kalomi — Qur'on nozil qildi.

Muhammad sallollohu alayhi vasallam oldin o'z hamshaharlarini, so'ng barcha arablarni ko'plab qabila xudolariga sig'inishdan voz kechish va yagona xudo — Allohga e'tiqod qilish, solih hayot kechirish, u dunyoda jannatga tushish uchun bu dunyoda ezgu ishlar qilishga da'vat etdi. Qur'onga ko'ra, arablar va yahudiylarning umumiy bobokaloni Ibrohim Allohga birinchi bo'lib imon keltirgan. Demak, Islom batamom yangi e'tiqod emas, balki Ibrohim ga nozil bo'lgan dinidir.

Muhammad sallollohu alayhi vasallamga, 40 yoshida (milodiy 610-yil) vahiy (ilohiy ko'rsatma) kelishni boshladi. Ammo, bir necha nufuzli yaqin qarindoshlarini hisobga olmaganda, Makkaning ko'pchilik aholisi, ayniqsa, quraysh qabilasining zodagonlari uning targ'ibotlariga ochiqdan-ochiq qarshi chiqdilar. Muhammad sallollohu alayhi vasallamni yolg'onchiga chiqarib juda katta zulm ko'rsatildi. Dastlab bir guruh musulmonlar Habashistonga hijrat qilishdi, Yasribdagi banu Avs va banu Xazraj

qabilalarining vakillari 622-yilda musulmon jamoasini o‘ziga qabul qilish, Muhammad sallolohu alayhi vasallamni payg‘ambar va Allohni yagona deb tan olishdi. Hijrat nomini olgan bu voqea Islom tarixida burilish yasadi. Ko‘chib o‘tgan kishilar muxojirlar (ko‘chib kelganlar), Madinada Islomni qabul qilganlar ansorlar (tarafdorlar) deb ataldilar. Madina va Makka o‘rtasida boshlangan kurash 8 yil davom etdi (qarang Badr jangi, Uxud jangi, Xandaq jangi va boshqa). 628-yilda Makka zodagonlari Muhammad sallolohu alayhi vasallam bilan kelishishga majbur bo‘ldilar (qarang Hudaybiya sulhi). 630-yilda musulmonlar qo‘shini hech qanday qarshiliksiz Makkaga kirib bordi. Makka aholisi yoppasiga Islom dinini qabul qildi va Muhammad sallolohu alayhi vasallamni Allohning elchisi deb e’tirof etdi. Ana shundan boshlab Makka Islom dini markaziga, Ka’ba musulmonlarning muqaddas ziyoratgohiga aylangan. Muhammad sallolohu alayhi vasallam vafot etgan 632-yilda Arabiston yarim oroli to‘la birlashtirilgan, uning aksariyat aholisi Islom dinini qabul qilgan edi. Arabistonning siyosiy, iqtisodiy, etnik va madaniy jihatlardan birlashishida Islom dini muhim omil bo‘lib xizmat qildi.

Muhammad sallolohu alayhi vasallam vafotidan so‘ng Abu Bakr, Umar ibn Xattob, Usmon Ibn Affon, Ali ibn Abu Tolibpayg‘ambarning o‘rinbosari (xalifa) sifatida hukmronlik qildilar. Ular va ulardan keyingi xalifalar 7-8 asrlarda Iroq, Falastin, Suriya, Eron, Movarounnahr, Misr, Shimoliy Afrika, Pireney yarim oroli, Shimoliy Hindistonni fath qilishdi. Bir asrdan kamroq vaqt davomida Shimoliy Xitoydan Ispaniyagacha, Kavkazortidan Hind okeanigacha bo‘lgan katta hududni zabt etdilar va Islom dinini yoydilar (qarang Arab xalifaligi).

Islomning muqaddas kitobi Qur’ondir. Musulmonchilikda bu kitobning butun mazmuni Allohning vahiy qilingan so‘zi deb tushuniladi. Islomning aqidalari, e’tiqod talablari, huquqiy va axloqiy me’yorlari, cheklash va ta’qiqlari Qur’on bilan birga uning tafsirlarida, hadis to‘plamlari va shariat qo‘llanmalarida, shuningdek, 8-12-asrlarda vujudga kelgan ilohiyot adabiyotlarida o‘z ifodasini topgan.

Islomning asosiy aqidasi — „Allohdan boshqa iloh yo‘q va Muhammad uning rasuli“. Islom ilohiyotining ilk shakli — kalom bo‘lib, 8-asrda Arab xalifaligida vujudga kelgan. Mutakallimlar Islom dini aqidalarini ishlab chiqqanlar.

Islom dini 5 „asos“ yoki „ustun“ (arkon ad-din al-islomiy)ga ega:

- 1) Kalimai shahodat;
- 2) Namoz o‘qish;
- 3) Ro‘za tutish;
- 4) Zakot berish;
- 5) imkoniyat topilsa haj qilish.

Shulardan birinchisi imon va qolganlari ibodat deb e’tirof etilgan. Imon 7 aqidani — Allohga, uning farishtalariga, muqaddas kitoblariga, payg‘ambarlariga, oxirat kuniga, taqdir (yaxshilik va yomonlik Allohning irodasi bilan bo‘lishi)ga va o‘lgandan keyin tirilishga ishonishni o‘z ichiga oladi. Islomda ro‘za hayiti, qurbonlik va qurbon

hayiti, aqiqa, mavlid kabi o'ziga xos diniy marosim va bayramlar tarkib topgan. Bundan tashqari, mahalliy xalqlarda Islomgacha mavjud bo'lgan urf-odatlar, jumladan, fol ochirish, dam soldirish, aziz-avliyolarga, muqaddas joylarga sig'inish ham Islom marosimchiligiga moslashib ketgan.

Bu narsa, ayniqsa, Markaziy Osiyo musulmonlari orasida hali hanuz saqlanib qolgan. Aslida, Islom aqidasi ko'ra fol ochish va fol ochdirish harom qilingan, ya'ni ta'qiqlangan.

Islomda ilk davrdan paydo bo'lgan eng birinchi yirik muammo — oliy hokimiyatni egallashga payg'ambardan keyin kim haqliroq, degan masala bo'ldi. Ali tarafdorlari „shia“ nomini olib, Islomda birinchi bo'linishni boshlab berdilar. Uchinchi xalifa Usmon aynan shu bo'linishning qurboni sifatida jon taslim qildi. Ikki taraf — sunniylik va shialik o'rtasidagi kurash asnosida xorijiyalar deb atalgan uchinchi yo'nalish ham paydo bo'ldi. Ammo Islom tarixi uzra sunniylik asosiy yo'nalish bo'lib keldi. O'rta asrlarda hukmronlik qilgan abbosiylar, saljuqiylar, ayyubiylar, mamluklar, usmonli turklar, temuriylar sulolalari sunniylikda edilar. Hozirgu kunda ham sunniylar musulmonlarning mutlaq ko'pchiligi (93 %)ni tashkil etadi. Birdan-bir davlat — Eronda shialik rasmiy diniy yo'nalish sifatida qabul qilingan. Iroq, Livan, Shimoliy Yaman, Ozarbayjon va Afg'onistonda shialarning yirik jamoalari mavjud. Ummon va Shimoliy Afrikada xorijiyalarning ba'zi toifalari saqlanib qolgan. Musulmon huquqshunosligi — fiqhda 4 sunniy (hanafiylik, shofi'iylik, molikiylik, hanbaliylik) va 1 shia (jafariylik) mazhablari shakllangan. Mazhablar diniy firqalardan farq qiladi. Firqalar, asosan, geografik va iqlimiy omillar hamda Islomni qabul qilgan xalqlarning oldingi madaniyati, an'analari va diniy tasavvurlari ta'sirida vujudga kelgan. Ularning aksariyati shia yo'nalishiga mansub bo'lib, eng yiriklari — imomiylar, ismoiliylar va zaydiylardir. Islomda ilk davrlardan shariat (barcha to'la rioya kdpishi kerak bo'lgan qonunchilik) bilan tariqat (faqat ayrimlar Alloh xayrixohligiga muyassar bo'lishi mumkinligi) yonma-yon rivojlanib kelgan. Tariqat asoschilari — murshidlarning „valine'mati“ asrlar osha hozirgi avlodgacha yetib keladi, degan tushuncha bor. 8-9-asrlarda Islomda diniy-falsafiy oqim — tasavvuf paydo bo'ldi. Sharqda eng mashhur bo'lgan tasavvuf tariqatlari — naqshbandiylik, qodiriylar, shoziliylardir.

Islom dinining muhim xususiyatlaridan biri — uni qabul qilgan xalqlar vakillari uchun Islom aqidalarini ishlab chiqishda ishtirok etish imkoniyatini berganidadir. U o'ziga xos 3 taraqqiyot bosqichi yoki davrni o'tadi. Birinchisini, shartli ravishda, Qur'on davri deb atash mumkin. Qur'oni karimda o'z aksini topgan Arabiston aholisining diniy ongi darajasini ifoda etuvchi diniy-siyosiy va ijtimoiy qarashlar, huquqiy va axloqiy mezonlar butun musulmon olami uchun hozirgacha shak-shubhasiz umumiy qadriyat hisoblanadi. Deyarli 4 asr davom etgan ikkinchi davr Islomda umumislomiy ahkomlar hukmronligi ostida turli fikrlar yo'l qo'yilgani bilan ajralib turadi. Islomdagi yo'nalishlar, mazhablar va firqalar ana shu davrda paydo bo'ldi. Musulmonlarning diniy birligi hal qilib bo'lmaydigan muammo bo'lib qoldi. 10-11-

asrlarda an'anaga sodiq sunniylar bilan imomiy shialar, mu'taziliylar hamda ash'ariylar o'rtasida munosabatlar, ayniqsa, keskinlashib ketdi. Xalifa Qodir (991 — 1031) an'anaviy Islomni qonun asosida barcha uchun majburiy bo'lgan davlat dini deb qaror toptirishga urinib ko'rdi. Shu maqsadda an'anaga sodiq ilohiyotchilar imzolagan „Dinning qodiriy ramzi“ e'lon qilindi. Unda „haq din“ deb e'lon qilingan an'anaviy diniy ta'limotning asosiy qoidalari mufassal bayon qilib berildi, undan chetga chiqish jazolashga loyiq e'tiqodsizlik deb qaraldi. Biroq bu tadbir ham Islomda diniy birlik o'rnatilishiga olib kelmadi. G'oyaviy kurash keyingi asrlarda ham davom etdi. Bu kurashda sunniylar ilohiyotchisi Ibn Taymiya ayniqsa ajralib turdi. U ilk islomni tiklashga, „haq din“ asosida diniy birlikni o'rnatishga astoydil harakat qildi. Islomdagi uchinchi taraqqiyot bosqichi musulmon dunyosi „chekka“ o'lkalarining ahamiyati va o'rni ortganligi bilan bog'liqdir. Batamom o'zga madaniy an'analarga ega bo'lgan xalqlar musulmon dunyosining ma'naviy hayotiga qo'shilgach, Islomga o'z diniy-axloqiy tasavvurlari, huquqiy me'yorlari va odatlarini olib kirdilar.

Movarounnahr, Eron, Shimoliy Afrika, Hindiston, Indoneziya kabi yirik tarixiy-madaniy mintaqalarda Islom o'ziga xos xususiyatlar kasb etadi.

Islomning rivojlanishiga Movarounnahrda yetishib chiqqan allomalar katta hissa qo'shdi. Imom Buxoriy kitob holiga keltirgan hadislar to'plami — "Al-Jomi' as-Sahih" Islom dinida Qur'oni karimdan keyingi ikkinchi manba hisoblanadi. Buxoriy va uning safdoshlari Islom ilohiyotining barcha yo'nalishlari bo'yicha muhim tadqiqotlar qildilar. Jumladan, Islom nazariyotchiligida yuqori baholanadigan „Ilal ashshariat va Xatm ul-Asliyyot“ risolasini ta'lif etgan Hakim Termiziy, Islom huquqshunosligini o'rganishning asosiy qo'llanmasi hisoblangan "Hidoya"ning muallifi Burhoniddin Marg'inoniy, Islom aqidasi asoslarini muayyan tartibga solgan, kalom ilmida maktab yaratgan Imom Moturidiy (qarang Moturidiylik), buyuk faqih Abu Lays Samarqandiy, musulmon dunyosining eng e'zozli muxaddislaridan Iso Termiziy, qomusiy ilmlar sohibi, xususan, tafsir, hadis, shariat qonunshunosligida salmoqli asarlar bitgan Zamaxshariy, tasavvufda o'ziga xos iz qoldirgan Ahmad Yassaviy, Bahouddin Naqshband, Mahdumi A'zam, Najmiddin Kubro, So'fi Olloyor, Xo'ja Ahror, Abduxoliq G'ijduvoniy va boshqalarni misol qilib keltirish mumkin. Ular musulmon e'tiqodini xalq dunyoqarashi bilan uyg'unlashtirganliklari tufayli O'rta Osiyoda madaniy hayotning adabiyot, me'morlik, musiqa kabi sohalarida taraqqiyot yuzaga keldi.

Islom dini musulmon mamlakatlari san'atida o'z izini qoldirdi. Me'morlik sohasida bu jarayon yangi imorat turlari (masjid, minora, xonaqoh, Madrasa va boshqa)ning paydo bo'lishiga hamda keng tarqalishiga sabab bo'ldi. Islom dini paydo bo'lgan davrda avj olgan butparastlik, suratparastlikni oldini olish maqsadida Muhammad sallollohu alayhi vasallam suratkashlikni qattiq ta'qiqlab qo'ygan edi. Shu asosda Islomning yirik mutafakkir huquqshunoslari ham tasviriy san'atning bu turini ta'qiqlangan ishlar qatoriga qo'shganlar. Bundan ular amaliy san'at turlari, naqsh, bezak, insondan boshqa hayvon va o'simliklar suratini istisno qilishgan. Islomda inson

suratini chizish yoki uning haykalini yasashning taqiqlanishiga asosiy sabab — payg‘ambar va aziz-avliyolarning rasmlarini chizib yoki haykallarini yasab, ularga sig‘inib ketish xavfining mavjudligi bo‘lgan. 15-asrga kelib Alisher Navoiy kabi taraqqiyparvar olim va mutafakkirlar musulmonlar qalbida Allohga bo‘lgan imon va e‘tiqod mustahkamlanib, suratparastlikka mutlaqo moyillik qolmaganini e‘tiborga olib, endilikda inson suratini chizishga ruxsat berishlikni lozim deb topganlar. Natijada Behzod, Maxmud Muzahhibga o‘xshash miniatyura san‘atini rivojlantirgan yetuk musavvirlar yetishib chiqqan, Hirot miniatyura maktabi, Buxoro miniatyura maktabi kabilar rivojlangan. 20-21-asrlarga kelib, Islom dunyosi ulamolarning bu san‘atga munosabatlariga yana bir karra aniqlik kiritildi: ilohiylashtirish va odamlarning sig‘inishi maqsadida inson rasmini chizish mumkin emasligi e‘tirof etildi. Ammo, fotosuratlar, shuningdek, yosh bolalar uchun yasalgan odam shaklidagi qo‘g‘irchoklar ta‘qiq doirasiga kirmaydi. Ulamolarning bergan fatvolariga ko‘ra, musulmonlarga fahsh va uyat narsalarni ifoda etuvchi rasmlar, but, sanam va ikona tasviridan boshqa tasviriy san‘at turlari ta‘qiqlanmaydi. Islomning musiqaga munosabati haqida Diniy musiqa maqolasiga q.

Musulmon Sharqi 8- 11-asrlarda taraqqiyotda G‘arbdan oldinda edi: g‘arb olimlari musulmon faylasuflari va tabiblaridan saboq olishgan; g‘arb savdogari Islom dunyosidagi savdoning ko‘lamiga havas bilan qaragan; sharq tovarlari g‘arbda zebziyat mollari hisoblangan. Sharq shaharlarining boyligi va hashamati g‘arb uchun afsonadek tuyulgan. Bularning barchasida asosiy mafkura vazifasini bajargan Islomning ijobiy xizmati buyuk, albatta. Ammo 12-13-asrlardan keyin musulmon dunyosi dastlab turg‘unlik, so‘ng tanazzulga yuz tuta boshladi. Ba‘zilar konservativ (qotib qolgan) din sifatida Islom taraqqiyotga to‘siq bo‘ldi, deya unga katta ayb qo‘ymoqchi bo‘ladilar.

Aslida so‘nggi o‘rta asrlarda yuz bergan musulmon dunyosining tushkunligi juda murakkab ijtimoiy-iqtisodiy omillar bilan bog‘liq bo‘lib, o‘sha davrdagi Islomning o‘zi ana shu tushkunlikning muayyan shaklidagi ifodasi edi.

19-asr boshidan 20-asrning 2-yarmigacha o‘tgan bir yarim asrlik davr Islomning rivojlanishida muhim burilish bosqichi bo‘ldi. Sharq mamlakatlarining ijtimoiy-iqtisodiy tuzilishidagi o‘zgarishlar yangi sinf — milliy burjuaziyaning vujudga kelishi, milliy ozodlik qarakatining avj olishi — bularning hammasi Islomning jamiyatdagi mavqeiga bo‘lgan qarashlarda ham, ijtimoiy hayotdagi yangiliklarni Islom nuqtai nazaridan baholashda ham o‘zgarishlar yasadi. Islom diniy-falsafiy va huquqiy me‘yorlarining yangi tarixiy sharoitga moslashish jarayoni 19-asr o‘rtalaridan boshlanib, hozirgacha davom etmoqda. Bu jarayonni ko‘pgina tadqiqotchilar „Islom islohotchiligi“ deb ataydilar, u xristian reformatsiyasidan tubdan farq qiladi. Bu tafovut, birinchidan, shundan iboratki, mazkur jarayonlar turli davrlarda, turlicha muayyan tarixiy sharoitlarda ro‘y berdi. Ikkinchidan, „Islom islohotchiligi“ dunyoviy hayotning turli jihatlarini diniy nuqtai nazardan qayta baholashda namoyon bo‘ldi va sof ilohiyotga doir masalalarga daxli bo‘lmadi. Uchinchidan, Islomda xristianlarnikiga

o'xshash cherkov bilan ruhoniylarni bog'lab turuvchi tizim bo'lmaganidan Islomdagi islohotlar xususiyatiga jiddiy ta'sir qildi.

O'rta asrlarda tarkib topgan musulmon sudlov tizimida katta o'zgarishlar yuz berdi. Musulmon huquqi tizimining o'zi ham muayyan darajada o'zgardi: shariat sudlari huquqi asta-sekin cheklana bordi; 19-asr o'rtalariga kelib, Usmoniylar imperiyasi hududida shariat sudlari va dunyoviy sudlarning vakolati butunlay chegaralab qo'yildi. Bir qancha mamlakatlarda shariatda ko'zda tutilmaydigan jinoyat kodekslari va boshqa huquqiy hujjatlar joriy qilindi. Misrda Muhammad Alining islohotlari va usmoniylar imperiyasidagi tanzimat siyosati (islohotlar) tufayli Islomning ijtimoiy hayotdagi mavqeida muayyan o'zgarishlar ro'y berdi.

Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish talablari musulmon ilohiyotchilari va huquqshunoslarini Islomning bir qancha an'anaviy qoidalarini yangicha talqin etishga majbur eta boshladi. Biroq, bu jarayon oson kechmadi va uzoqqa cho'zilib ketdi. Bu, jumladan, musulmon mamlakatlarida bank tizimini yaratish joizmi (yoki gunohmi) degan masala yuzasidan boshlangan munozarada o'z aksini topdi. 1899-yilda mufti Muhammad Abdu bank omonatlari va ulardan foiz olish sudxo'rlikka kirmaydi, binobarin, u man qilingan ribo hisoblanmaydi, degan fatvo chiqardi. Bu fatvo mavjud moliya tizimini milliy sarmoyadorlar manfaatiga moslashtirdi. Musulmon mamlakatlarida tadbirkorlikning avj olishi shariat qoidalarini ham, musulmonchilikdagi boshqa an'anaviy tamoyillarni ham yangicha talqin qilishga olib keldi. Ijtimoiy ong sohasida ro'y bergan o'zgarish juda muhim rol o'ynadi. Bu, avvalo, milliy o'zini anglash jarayoniga taalluqlidir. Shu jarayon davomida Islomning barcha musulmonlarning birligi to'g'risidagi an'anaviy qoidasi yangicha ma'no kasb etdi. Jamoliddin al-Afg'oniy musulmonlarning birdamligi g'oyasini ko'tarib chiqdi. M. Abdu, J. Afg'oniy, Rashid Rizo va boshqaning g'oyalari milliy ozodlik harakatlariga turtki bulib ko'pchilik musulmon davlatlarining siyosiy mustaqilligiga erishuvda ijobiy rol o'ynadi. Ayni vaqtda Islom birdamligi g'oyasiga asoslangan xalqaro Islom harakati shakllana boshladi: 1926-yilda birinchi xalqaro musulmon tashkiloti — Islom olami kongressi (Mu'tamar al-alam al-islomi) tashkil qilindi. Shuningdek, Islomning go'yo Muhammad zamonidagi „asl“ tamoyillariga qaytishga da'vat etishga turli fundamentalistik oqimlar (qarang Vahobbiylik) va ularning tarkibida o'z g'oyalari uchun kurashda terror usuliga tayanuvchi guruhlar, ekstremistik to'dalar paydo bo'ldi. 20-asrning 2-yarmida jamiyatda ijtimoiy adolat o'rnatish masalasida ham Islom omilidan foydalanishga qaratilgan urinishlar sodir bo'ldi (Eron islom inqilobi, Liviya Jamohiriyasi va boshqa).

Bir qator mamlakatlar (MAP, Kyvayt, Saudiya Arabistoni, Eron, Pokiston, Afg'oniston va sh. k.)da Islom davlat dini (yoki rasmiy din) sifatida tan olingan. Ayrim mamlakatlarda „Islom“ so'zi davlatning rasmiy nomi tarkibiga kiritilgan: Eron Islom respublikasi, Pokiston Islom respublikasi, Afg'oniston Islom respublikasi, Mavritaniya Islom respublikasi va boshqa Osiyo, Afrika qit'asidagi ba'zi mamlakatlarda Islomning tarqalishiga musulmon partiyalari ta'sir qilmoqda, ular ko'pincha siyosatda muhim rol

o‘ynamoqda. Erondagi Islom respublikasi partiyasi, Indoneziyadagi Birlik va taraqqiyot partiyasi, Malayziyadagi Panmalayziya islom partiyasi, Hindiston va Pokiston Jamoati islom partiyasi bunga misol bo‘la oladi. Bir qancha mamlakatlarda diniy-siyosiy tashkilotlar (shu jumladan, qonundan tashqaridagi tashkilotlar — "Musulmon birodarlar", Islom ozodligi partiyasi) tarqalgan, ko‘pgina diniy bilim yurtlari (qorilik maktablari, Madrasa, musulmon universitetlari), islom jamiyatlari, missionerlik tashkilotlari, tijorat korxonolari (islom banklari, sug‘urta kompaniyalari) ishlab turibdi.

Musulmon sud ishlarini olib borish tizimi saqlanib qolmoqda. 19-asrning 70-80-yillaridagi shariatning ilgari amaliyotda bekor qilingan ba‘zi bir qoidalarini tiklashga urinib kurildi (masalan Pokistonda; Sudanda prezident J. Nimeyri davrida, arab monarxiyalarida jinoiy ishlar uchun tan jazolari berish).

O‘tgan asr 70-yillarining oxiri — 80-yillarining boshida xalqaro ishlarda hukumat darajasida yoki nohukumat darajasida ish olib boruvchi xalqaro musulmon tashkilotlari muayyan mavqega ega bo‘la boshladi. Bunday tashkilotlardan eng nufuzlisi Islom konferensiyasi tashkiloti (Munazzamat al-mu‘tamar al-islomi) bo‘lib, u 1969-yilda tuzilgan, unga 55 mamlakat (O‘zbekiston Respublikasi 1996-yildan) a‘zo. Xalqaro nohukumat musulmon tashkilotlari orasida Islom olami uyushmasi, Islom olami kongressi, Islom olami tashkiloti, Yevropa islom kengashi, AQSH Oliy islom kengashi va boshqani ko‘rsatish mumkin. Ular, asosan, Islomni targ‘ib qilish va yoyish, diniy arboblarning xalqaro uchrashuvini tashkil qilish, turli mamlakatlardagi Islom jamoalariga yordam berish bilan shug‘ullanadi.

Islom Turkiston mustamlakachilik davrini boshdan kechirgan paytda, ayniqsa, sho‘rolar davrida turli ta‘qib va har tomonlama cheklashlarga duch keldi, ulamolarning taqdiri ayanchli bo‘ldi. Islomga oid bebaho kitoblar yo‘qotildi, muborak yodgorlik va qadamjolar oyoqosti qilindi, din peshvolari eng xavfli yov, muxolif sifatida mahv etildi. O‘zbekiston mustaqillikka erishganidan keyin, Islom dini hayotda munosib o‘rnini egallay boshladi. Musulmonlarning diniy ibodat va marosimlarni ado etishlari uchun sharoit yaratib berildi. Qur‘oni karim 2 marta o‘zbek tilida chop etildi (1992, 2001 yillar), hadis to‘plamlarining tarjimasi, Islom ulomalarining yuzlarcha kitoblari yana xalqqa yetkazildi. Hozirgi paytda Qur‘oni Karimning o‘zbek tilidagi beshta jumladan, Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf („Tafsiri Hilol“, 1992-2005), Oltinxon To‘ra, Alouddin Mansur („Qur‘oni karim“ning o‘zbekcha izohli tarjimasi (Toshkent, 1991)), Shayx Abdulaziz Mansur („Qur‘oni karim ma‘nolarining tarjima va tafsiri“, 2004), muftiy Usmonxon Alimov („Tafsiri Irfon“) kabi o‘zbek olimlari tomonidan tayyorlangan ma‘nolar tarjimalari va tafsirlari nashr etilgan. Islom tarixi manbalari va marosimlarini har tomonlama, ilmiy, xolisona o‘rganishga kirishildi, mutaxassis kadrlar tayyorlash yo‘lga qo‘yildi. Shu maqsadda Toshkent davlat sharqshunoslik institutida islomshunoslik kafedrasi ochildi (1992), deyarli barcha viloyatlarda diniy o‘quv yurtlari

faoliyat ko'rsata boshladi, Toshkent Islom universiteti tashkil qilindi (1999), uning tarkibida Islomshunoslik ilmiy tadqiqot markazi ishlab turibdi.

Islom tarixi, manbalari, aqidalari, marosimlari, Qur'oni karim, Muhammad hayoti va faoliyati, payg'ambar hadislarini o'rganish, tadqiq qilish Islomshunoslik fanining asosiy vazifasi hisoblanadi.

Bu sohadagi tadqiqotlar Islom tarqalgan mamlakatlarda, xususan, Movarounnahrda Islom va uning yozma manbalari paydo bo'lgandan buyon olib boriladi. Musulmon dini tarixi va Qur'oni o'rganish Amerikada (G. Grunebaum, X. Gibb, M. Vott va boshqa), Yevropada (I. Goldsiyer, L. Kaetani, A. Masse, R. Sharl), jumladan, Rossiyada (A. E. Shmidt, V. V. Bartold, I. A. Krachkovskiy va boshqa) 19-asr o'rtalaridan keng tus oldi. Sho'rolar davridagi tadqiqotlarda Islomga, asosan, yagona marksistik mafkura nuqtai nazaridan kelib chiqib yondoshildi. Islomning insoniyat tamadduni tarixidagi ahamiyatini ommaga tushuntirishda, Turon zaminida yetishib chiqib islomiy ilmlar xazinasini boyitgan ulug' allomalarning merosini xalqqa yetkazishda Eshon Boboxon Abdumajidxon o'g'li, mufti Ziyovuddinxon ibn Eshon Boboxon, Alixonto'ra Sog'unuy, marhum shayxlar Ismoil Maxdum (1893 — 1976), Abdug'ani Abdullo (1928-1999) va Yusufxon Shokirov (1926-2000)larning xizmati kattadir. 20-asr oxirlaridan boshlab mamlakatimizda Islom bo'yicha ob'yektiv tadqiqotlar olib borish imkoniyati tug'ildi. O'zbekistonlik olimlar Islom manbashunosligi, Qur'on tarjimai va tafsiri, Islomdagi mazhablar, oqimlar, mashhur muhaddis va faqihlar, xalqaro Islom tashkilotlari, diniy bag'rikenglik, diniy ekstremizmga oid bir qancha asarlar yozdilar (marhum M. A. Usmonov, shuningdek, N. Ibrohimov, H. Karomatov, A. Mansurov, A. Hasanov, Z. Husniddinov, Z. Islomov, U. Uvatov, B. Eshonjonov, B. Abduhalimov, A. Juzjoniy, A. Mo'minov, A. Azimov, R. Obidov va boshqalar).

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROYXATI:

1. Saidboyev T.S. slam i obshestvo.-M.: Nauka, 1984.
2. Komilov N. Tasavvuf yoki komil inson. 1-kitob.-T.:Yozuvchi,1996.
3. Komilov N. Tasavvuf. 2-kitob.-T.: G'ofur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at hamda «O'zbekiston» nashriyotlari. 1999.
4. 4. Mustaqillik izohli lug'at.-T.: Fan, 1998. Najmiddin Kubro (170-172); Sufiylik (202-204); Yassaviy (252-253); qadriyatlar (279-280).
5. Poklik iymondandir. Tuplam.-T.: 1993.
6. Qadriyatlar va ijtimoiy taraqqiyot yo'lida.-T.: O'zbekiston, 1997.
7. <https://hozir.org/ozbek-adabiyoti-tarixi-eng-qadimgi-adabiy-vodgorliklar.html>